

УДК 81.373

Нармырзаева К. Ж.*ф.и.к., доцент**Ош мамлекеттик университети,**Ош, Кыргызстан***АКАДЕМИК Б.ОРУЗБАЕВА – БЕЛГИЛҮҮ СӨЗДҮКЧҮ****Нармырзаева К. Ж.***к.ф.н., доцент**Ошский государственный университет,**Ош, Кыргызстан***ИЗВЕСТНЫЙ ЛЕКСИКОГРАФ – АКАДЕМИК Б.ОРУЗБАЕВА****Narmyrzaeva K. Zh.***Associate Professor**Osh State University,**Osh, Kyrgyzstan***ACADEMIC B.ORUZVAEVA IS A FAMOUS IEXICOGRAPHER**

Аннотация. Макалада академик Б.Ө.Орузбаеванын кыргыз терминологиясынын баштоочусу, белгилүү илимпоз сөздүкчүсү экендиги маалымдалат. Кыргыз тил илиминдеги сөздүктөрдүн түзүлүшүн типтерин бөлүштүрүү менен изилдеген. Окумуштуунун сөздүктөрдү түзүүнүн структурасы, тил каражаттары, тартипке келтирүү маселелери, орусча-кыргызча сөздүктөрдүн түзүлүшү белгиленет.

Негизги сөздөр: терминология, кыргыз терминологиясы, лексикография, лексикограф, терминологиялык сөздүк, энциклопедиялык сөздүк, лингвистикалык сөздүк, сөздүкчү

Аннотация. В статье рассматривается вклад академика Б. О. Орузбаевой, выдающегося лексикографа и основоположника кыргызской терминологии. Она изучала структуру словарей в кыргызском языкознании. Также было отмечено о структуре создания словарей, порядке их выпуска, языковых особенностях, структуре русско-кыргызских словарей.

Ключевые слова: терминология, кыргызская терминология, лексикография, лексикограф, терминологический словарь, энциклопедический словарь, лингвистический словарь, словарь.

Abstract. The article discusses the contributions of academician B.O. Oruzbaeva, a prominent lexicographer and the founder of Kyrgyz terminology. She studied the structure of dictionaries in Kyrgyz linguistics. Also was noted about the structure of creating a dictionaries, order issues of them, language peculiarities, the structure of Russian-Kyrgyz dictionaries.

Keywords: terminology, Kyrgyz terminology, lexicography, lexicographer, terminological dictionary, encyclopedic dictionary, linguistic dictionary, dictionary.

Кыргыз тил илимине опол тоодой эмгеги менен из калтырган инсандардын бири – академик Бүбүйна Орузбаева болуп саналат. Бүгүнкү лингвистика көп парадигмалуу негизде өнүгүп жатат. Лексикологиянын эң бир маанилүү маселелеринин бири ар кандай тилдеги сөздөрдүн жыйындысы экендиги белгилүү. Кайсы тил болбосун, андагы сөздөрдүн бардыгынын так санын аныктап чыгуу мүмкүн эмес. Тилдеги сөздөрдүн санын кайсы бир деңгээлде ошол тилдин сөздүктөрү аныктап берет. Сөздүктөрдүн автору илимпоз Б.Орузбаеваны ушул даражага жетүүгө түрткү берген устаты профессор К.К.Юдахин экендиги белгилүү эмеспи.

Кыргыз тил илиминин лексикографиясында биринчи фундаменталдуу алгачкы эмгек профессор К.К.Юдахиндин 1940-жылы Москвадан басылып чыккан «Кыргызча-орусча сөздүгү» эсептелет. Анткени тил миңдеген, миллиондогон кишилердин энчиси, тилди ошончо адам пайдаланат, демек элдин бардыгынын оозунда айтылып келе жаткан сөздөрдүн баарын калтырбай чогултуп жыйнап алуу мүмкүн эмес. Экинчиден, котормо сөздүктөргө инфинитив негизги материал катары пайдаланылса, орфографиялык сөздүктө бардык формалары берилиши керек. Ал эми 20-кылымдын 40-жылдарынан баштап, бир топ окумуштуулардын экин-

чи мууну илимий аренага келишет. Алар илимпоздор К. Сартбаев, Б. М. Юнусалиев, А. Жапаров, К. Дыйканов, Ы. Жакыпов, Б. Орузбаева, Т. Ахматов, С. Кудайберген, А. Осмонкулов, К. Чоңбашевдер ж.б. 30-40-жылдардагы саясий кырдаалдан улам кыргыз тил илими аксап турган мезгилде Константин Кузьмич Юдахин улуттук кадрлардын чыгышына себепчи болуп катуу киришкен. Натыйжада академиктер Б. Юнусалиев, Б. Орузбаева, А. Жапаров, С. Кудайберген, Ж. Шүкүров, Ж. Мукамбаев, Г.Бакинова жана башка көрүнүктүү тилчи-илимпоздордун илимий жетекчиси, устаты болгондугу маалым. Бир тилдеги сөздөрдү (же морфемаларды, сөз айкалыштарын, фразеологизмдерди ж.б.) белгилүү бир тартипте жайгаштырган жана алардын маанилерин түшүндүргөн же башка тилге которгон же алар туюндурган предметтер жөнүндө маалымат берген китептер, сөздүктөр түзүлө баштаган. Сөздүктөр уңгулаштык, тематикалык белгилерине карай да түзүлгөн [4, 147- 156-б].

Сөздүктөр элдин маданий турмушунда маанилүү роль ойнойт. Алар туура сүйлөөгө, туура жазууга, сөздөрдүн туура маанисин, колдонулушун ачык түшүнүүгө, эне тилдин эбегейсиз байлыгын терең өздөштүрүүгө жол ачат. Сөздүктөр-элдик тилди элге жеткирип, адабий тилдин нормаларынын калыптанышында улуттук каражаттардын башкысы. Башка тилдерди үйрөнүү практикасында да сөздүктөр негизги таяныч катары колдонулуп жүрөт. Мындан тышкары, алар илим менен техниканын, адабият менен искусствонун, өндүрүш менен чарбанын түрдүү тармактарынан маалымат берип, акыл-ойду, илим-билимди кеңитет, тереңдетет. Бул айтылгандардын баары сөздүктөрдүн жалпы улуттук маанидеги руханий байлык экенин далилдейт. Тилдеги сөздөрдү жана фразеологиялык айкалыштарды жыйноо, тартипке салуу иши сөздүктөрдү түзүү менен тыгыз байланыштуу. Муну тилдин **лексикография** бөлүмү иштеп чыга баштаган аны бир топ илимпоздор Б.Орузбаева баш болуп жетектеген [2, 96-97-б.].

Ар бир улуттун турмушунун өнүгүшүндө сөздүктөрдүн ролу чоң. Туура сүйлөөдө, туура жазууда, сөздөрдүн маанисин түшүнүүдө, башка тилди үйрөнүүдө сөздүктөр жардамдашат да, ошол тилдин лексикасынын өнүгүшүн байкоого көптөгөн материалдарды берет.

Совет доорунда К. К. Юдахин, К. Карасаев, Б. Орузбаева сыяктуу окумуштуулар кыр-

гыз лексикографиясын негиздешкен жана анын илимий принциптерин иштеп чыгып, төмөнкү типтерге бөлүштүргөн [7, 5-8-б.]:

1. Энциклопедиялык сөздүктө буюмдар, заттар, окуялар, көрүнүштөр, илимий-техникалык терминдер, сөздүктүн башка типтеринде берүүгө мүмкүн болбогон жер, суу, шаар, адам аттары, алардын тарыхы, сөздөрдүн этимологиясы ж.б. берилет. Мисалы, мындай сөздүктөрдүн үлгүсү катары Кыргыз совет энциклопедиясы, «Манас», «Ош областы» ж.б. сөздүктөр эсептелет.

2. Лингвистикалык сөздүктө сөздөрдүн, фразеологизмдердин маанилери колдонуштары аныкталат. Алардын грамматикалык табияты көрсөтүлөт. Мындай сөздүктөр өз ара бир нече топко бөлүнөт:

1. Котормо сөздүк. Белгилүү бир тилдеги сөздөрдүн, фразеологизмдердин маанилерин башка тилге которуу - котормо сөздүктүн негизги милдети. Мындай сөздүк эки же көп тилде болушу мүмкүн. Эки тилдеги сөздүк азыркы мезгилде өтө кеңири таралган. Мисал катары проф. К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүн», Х. Карасаев, Ш. Шүкүров, профессор К. К. Юдахин тарабынан түзүлүп, профессор К. К. Юдахин редакциялаган «Орусча-кыргызча сөздүктү» (М., 1944) ж.б. көрсөтүүгө болот.

2. Түшүндүрмө сөздүк. Авторлор тарабынан 1967-жылы басмадан чыгарылган «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» (Абдулдаев Э., Исаев Д. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү - Фрунзе: Мектеп, 1984).

3. Тарыхый сөздүк. Чынында, мындай сөздүктү түзүү өтө оор, анткени тарыхый сөздүктө сөздөрдүн тарыхы (б.а., пайда болушу, маанилеринин өзгөрүшү жана өнүгүшү айтылышы жана анын өзгөрүшү, байыркы эстеликтерден азыркы мезгилге чейинки абалы) хронологиялык тартип менен документтер аркылуу берилиши керек.

4. Этимологиялык сөздүк. Белгилүү бир тилдеги сөздөрдү жыйнап, алардын түпкү тегин изилдеген сөздүк этимологиялык сөздүк деп аталат.

5. Орфографиялык сөздүк. Мында сөздөрдүн туура жазылышы берилет. Маданиятын өнүгүшү үчүн мындай сөздүк өтө зарыл. Бул сөздүккө Х. Карасаевдин «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүн» көрсөтүүгө болот.

6. Орфоэпиялык сөздүк сөздөрдү туура, так, адабий нормада айтууга үйрөтөт.

7. Диалектилик сөздүк бир же бир нече диалектиге тиешелүү сөздөрдү, фразеоло-

гизмдерди өз кучагына камтыйт, алардын кайсы аймакта, райондо ж.б. колдонуларын атайын белгилер аркылуу көрсөтөт. Мындай сөздүккө Ж.Мукамбаев тарабынан түзүлгөн «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү» мисал боло алат.

8. *Синонимдердин сөздүгү.* Синонимдерди жыйнап, аларга иллюстративдик материалдарды берип, мүмкүн болушунча синонимдердин бөтөнчөлүктөрүн да аныктайт.

9. *Терминологиялык сөздүк* ар түрдүү илимдердин тармактарында колдонулган терминдердин маанилерин аныктайт да, же котормо, же түшүндүрмө сөздүк тибинде түзүлөт. Терминологиялык сөздүктөр ар бир илимге тийиштүү терминдерди өзүнчө чогултуп, алардын маанисин чечмелеп, түшүндүрүп берет, кээде ал тилден экинчи бир тилге которуп да беришет. Профессор Б. Орузбаева тарабынан «Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү» (Фрунзе, 1972), Б. Орузбаева, В. Закирова тарабынан «Грамматикалык терминдердин сөздүгү» (Фрунзе, 1981) окурмандар тарабынан кеңири колдонулууда.

10. *Фразеологиялык сөздүк* фразеология гизмдердин маанисин (маанилерин) ошол тилде түшүндүрөт же башка тилге которот.

Кыргыз терминологиясын негиздөөчүсү Б.Орузбаева “Кыргыз терминологиясы” деген аталыштагы эмгегинде сөздүкчүлөргө төмөндөгүлөрдү эске алууну белгилеген [6,155-156-б.]:

1. Илимий терминологиялык системаларды тартипке келтирүү, алардын сөздүктөрүн түзүп, илимдин негиздерин мамлекеттик тил аркылуу көпчүлүккө жайылтуу, пропагандалоо мүмкүнчүлүк түзүлүп, алар боюнча бир кыйла иштер жүргүзүлүүдө.

2. Улуттук илимий терминологияны түзүү тажрыйбасына байланыштуу анын илимий көз караштан жыйынтыкталып, проблемалары чечиле баштады.

3. Кыргыз улуттук терминологиясы тил илиминин бир салаасы катары негизделди, ал боюнча атайын илимий изилдөөлөр жаралып, терминологиянын тажрыйбалык жана теориялык маселелерин изилдеген адистер өсүп чыкты.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Этимология жана лексикография. – Бишкек, 2007. – 144б.
2. Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексика. – Фрунзе, Мектеп, 1978. – 172 б.
3. Азыркы кыргыз адабий тили. – Бишкек, 2009. – 928б.
4. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. – Б., 2000. – 161 б.
5. Кыргыз терминологиясынын маселелери. Фрунзе, 1971. – 68 б.
6. Орузбаева Б. Ө. Кыргыз терминологиясы. – Фрунзе, 1983. – 168 б.

4. Кыргыз улуттук терминологиясы Советтер Союзунда орус тилинде негизделип, иретке келтирилип жана пайдаланылып келе жаткан терминологиялык системаларды жетекчиликке алып, ошолордун чегинде өнүгүүдө.

5. Орус тилиндеги терминология системасы тиешелүү термин сөздөрдү кыргызчага которуу эне тилинин ички мүмкүнчүлүктөрүнөн, каражаттарынан туура пайдалануу, алардын маанисине ылайык типтештирүү милдеттери турат.

6. Тилдик каражаттарды (сөз жасоочу мүчөлөрдү, сөз айкаштарын) туура пайдалануу терминдик туруктуулукка жетишүүнү камсыз кылуу менен терминологиялык стандарттоонун таламдарын камсыз кылып, адабий тилдин лексикасындагы чаржайыттуулукка жол бербөөчү шарттарды түзөт.

7. Терминология системаларын түзүүдө, илимий негизде терминдерди которуу ыкмаларын жана каражаттарын сунуш кылынган колдонмолордун тажрыйбалык мааниси бар.

8. Илимдин ар бир тармагы боюнча негизинен иштелип чыгып, бир кылка тартипке келтирилген колдонмолордун болушу ошол илимдин негиздерин улуттук тилде ийгиликтүү жайылтууну гана камсыз кылбастан, жалпы эле жазма адабий тилдин стилдик жана грамматикалык ырааттуу нормага түшүшүн камсыз кылып, анда байкалган башаламандыктардан акырындап жолго салууну шарттайт [6,155-156-б.].

Сөздүкчү Б.Орузбаева ар бир жаңы терминди жаратуу үчүн тилдик каражатка илимий негизде кылдат мамиле, эрежелерди өз орду менен пайдалануу адистин милдети экендигин да белгилеп көрсөткөн [6,156-б.].

Жыйынтыктап айтканда, улуттук тилдин илимий жактан изилденишине, кыргыз терминологиясынын системалаштырган, түптөлүшүндө, өсүшүндө академик Б. Орузбаеванын орду, эмгектери база болот. Окумуштуунун бул тармакка кошкон салымы жогору болгондуктан, эженин ар бир түзгөн эмгеги бүгүнкү күндөгү илимий изилдөөлөргө толук негиз болоруна ишенебиз.